

Temelji kriminologije vsakdanjega življenja — delo kot vidik strukturnega nasilja

Zoran Kanduč*

Članek obravnava eno izmed najhujših oblik strukturnega nasilja, t.j. heteronomno delo. Nakazuje poglobitve škodljive reperkusije heteronomnega dela. Posebna pozornost je namenjena povezavi med heteronomnim delom in odtujenostjo. Besedilo pojasnjuje paradoksnost naravo žrtev strukturnega nasilja, ki je sicer osrednji predmet kriminologije vsakdanjega življenja (KVŽ), nove smeri na področju radikalne kriminologije. Posebnost KVŽ je v tem, da se ne ukvarja z odklonskimi škodljivimi pojavi, ampak z normalnim oz. normaliziranim ekonomskim in ideološkim nasiljem.

Ključne besede: kriminologija vsakdanjega življenja, strukturalno nasilje, heteronomno delo, alienacija, žrtve
UDK: 331.102.31/34:343.988

Uvodna opazka

Najbrž ni sporno, da se kriminologija ukvarja z zelo raznovrstnimi oblikami nasilja oz., drugače rečeno, s kaleidoskopskim spektrom raznolikih škodljivih družbenih pojavov. Vendar pa je kriminologija doslej obravnavala samo odklonske problematične pojave. To nadvse resno epistemološko pomanjkljivost je odpravila kriminologija vsakdanjega življenja (KVŽ) kot posebna usmeritev (»perspektiva«) v polju radikalne kriminologije, katere »predmet« je normalno oz. normalizirano strukturno — ekonomsko in ideološko — nasilje. KVŽ v bistvu ne odkriva nikakršnih novih »dejevstev«, ampak ponuja »nova« (seveda zgolj na področju kriminologije, ne pa v okviru kritične družboslovne misli) paradigmatična »očala« za prepoznavanje in razumevanje izredno nevarnih vidikov družbenega življenja, ki ostajajo praviloma prezrti (in tolerirani) prav zaradi svoje očitnosti in malone nepojmljive razširjenosti.

V nadaljevanju se bomo osredotočili na problem heteronomnega dela, ki je — ob nasilju na področju delitve družbenega dohodka in bogastva — poglobitvena (in najbolj pogubna) oblika ekonomskega strukturnega nasilja.

Kaj je heteronomno delo?

»Delo« je seveda izrazito večpomenski in vrednostno polivalenten pojem. Ko govorimo o njegovi škodljivosti, imamo v mislih predvsem heteronomno delo, se pravi nekaj, kar pomeni diametralno nasprotje avtonomne dejavnosti oz. samodoločujočega (svobodnega) delovanja, ki je pogoj *sine qua non* za samoudejanjanje človekovih raznolikih virtualnih moči. Nekateri sociologi¹ razlikujejo med *work* in

labor (za prvo silo bi ju morda lahko poslovenili z izrazoma »delovanje« in »delanje«). *Work* po njihovem mnenju širi posameznikove izkušnje, bogati njegovo življenje in mu daje osebno zadovoljstvo. Delujoča oseba lahko samostojno opredeljuje svoje cilje in določa najbolj primerna sredstva za njihovo doseganje. Produkt njene dejavnosti ima vselej neizbrisen individualen oz. značilno idiosinkratičen pečat. Na drugi strani pa *labor* navdaja delavca z dolgočasjem in mu kot tak ne prinaša nikakršnega »immanentnega« zadovoljstva, posameznik pa se z njim ne potrjuje in se v njem ne prepoznavata.

Heteronomno delo pomeni danes zvečine plačano dejavnost, tako da so postali izrazi »delo«, »služba« in »zaposlitev« medsebojno zamenljivi in pravzaprav istopomenski. V sodobnih razmerah delo ni več nekaj, kar v življenju (in z življenjem) počnemo, marveč predvsem nekaj, kar bodisi imamo bodisi nimamo (ali pa iščemo). Delo kot prisilno, drugotno (sekundarno) določeno in hierarhično urejeno dejavnost zato dojema večina tistih, ki ga (še) iščejo, in seveda onih, ki ga (že) imajo, kot prodajo svojega časa, življenjske energije ter različnih sposobnosti, spretnosti in znanj, se pravi kot sredstvo za zaslužek (mezdo), ne pa kot dejavnost, ki bi bila sama sebi namen.² Delo je torej sredstvo za zadovoljevanje (kakih drugih) potreb, ne pa zadovoljevanje potreb samo (zato je dobro ali slabo predvsem glede na to, kolikšen je zaslužek, ki ga prinaša, mnogo manj pa

tovrstna opravila izvajajo v tovarniškem (industrijskem) okolju ali znotraj birokratsko—pisarniške ustanove, je njihova temeljna značilnost v tem, da predstavljajo samo nezaten, ponavljajoč se in nesmiseln delček celotnega delovnega procesa. Prim. Terkel. Psihologi so pokazali, da se pomanjkanje avtonomnosti v delovnem procesu, ki mu posameznik namenja večino svojega budnega časa, odraža kot nezmožnost avtonomnega razmišljanja in delovanja tudi na drugih življenjskih področjih. Kompleksnost delovnih opravil pa vpliva tudi na posameznikovo »intelektualno prožnost«. Kohn (str. 193—212) opozarja, da se bosta osebi z enako izhodiščno intelektualno prožnostjo, ki opravljata različno zahtevne poklicne dejavnosti, kmalu pričeli razlikovati v stopnji nadaljnje intelektualne rasti.

² Prim. Gorz, Devet tez za bodočo levico, str. 109—110. Opis poglobitvenih značilnosti heteronomnega dela povzemamo večinoma po navedenem besedilu.

* Zoran Kanduč, doktor znanosti, raziskovalec, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Kongresni trg 12, 61000 Ljubljana.

¹ Prim. Phillips, str. 338—339. Številni sociologi ugotavljajo, da sodi večina del, ki jih poklicno opravljajo posamezniki in posameznice v sodobnih zahodnih in kajpada tudi v vzhodnih (nekdanjih »socialističnih«) družbah, v kategorijo »labor«. Ne glede na to, ali se

zaradi narave nalog in — objektivnih oz. med-človeških — razmer, v katerih se opravlja). Heteronomno delo poteka na način, ki ga določa delodajalec, namreč individualni ali kolektivni lastnik produkcijskih sredstev. Zato je sopomenka za ustaljene urnike, za vnaprej določena in (bolj ali manj) naporna opravila, za omejitve delavčeve pristojnosti, za mesece in leta normativno urejene, skrbno nadzorovane in »od zgoraj« usmerjane dejavnosti, za enolično nujnost, v katero se je malone nemogoče vključiti kot celostna osebnost, oz. za zunanjo ekonomsko prisilo (nasilje), zaradi katere človek zapravlja svoje življenje, da bi zanj zaslužil.

Heteronomno delo je potemtakem zanikanje svobode,³ kar pa seveda ne pomeni, da delo v kapitalizmu ni — vsaj v določeni meri — »svobodno«: »Vsako delo, celo delo ob tekočem traku, od delavcev kajpada zahteva lastno iznajdljivost — če je ne prispevajo, se ustavi vse. To svobodo, ki je nujna za funkcioniranje obrata tovarne, pa istočasno zanika in omejuje organizacija dela.«⁴ Organizacija dela pa je taka, da omogoča najvišjo možno stopnjo izkoriščanja oz. kar najbolj učinkovit nadzor nad delovno silo. Nadzor je potreben v prvi vrsti zato, ker ne drži ortodoksna marksistična teza, da je delovna sila blago, katerega uporabna vrednost je delo (ustvarjanje presežne vrednosti). Kapitalist namreč delovne sile ne more preprosto kupiti (kot npr. kupi-

mo orodje ali stroje), ampak jo mora še pripraviti do tega, da — kar najbolje — dela.⁵ Zato je potrebna kapitalistična organizacija dela, ki naj zagotovi predvsem podreitev delovne sile, in sicer tako, da je mogoče iz nje izvleči kar največ dela. Edwards v tej zvezi meni, da razdrobitev in specializacija dela ni sta v nikakršni zvezi s potrebo po učinkovitosti, ampak sta v bistvu posledici »potrebe kapitala«, da obvladuje delovni proces, kar lahko počne z enostavnim nadzorom (ki temelji na vigilanci), s tehničnim nadzorom (ki podreja delavca ritmu stroja) in z birokratskim nadzorom (ki se kaže v raznovrstnih oblikah institucionalizirane oz. formalizirane hierarhične moči). Na podoben način razlagata proces degradacije dela in delovnih razmer tudi Bowles in Gintis,⁶ ki sta opozorila, da je bilo tudi delo v vzhodnoevropskih (t.i. »komunističnih«) družbah organizirano po zgledu kapitalističnega gospodarstva. V tem ne vidita nič presenetljivega, zakaj vladajoče elite očitno uporabljajo podobne metode, da bi obdržale svojo moč in privilegije.

Vendar pa heteronomnost dela — kot opozarja Gorz — implicira več kot zgolj razvejan sistem hierarhičnega pritiska, siljenje k storilnosti ali izkoriščanje, kar so pravzaprav razsežnosti delovnega procesa, ki jih je še najbolje razvil prav kapitalizem. Upoštevati je namreč treba, da heteronomno delo ni nujno »slabo«, saj je lahko kvalificirano (utemeljeno na precejšnji količini znanja in poklicne usposobljenosti), ustvarjalno (seveda v omejenem obsegu), zanimivo in prijetno (npr. proizvajanje v skupini ali v ugodnih medosebnih odnosih). Vključuje lahko omejeno avtonomijo, npr. bolj ali manj samostojno upravljanje z delovnim časom in skupno postavljanje pravil. Prav tako ni nezdržljivo s »samoodločanjem« delavcev (oz. s samoupravljanjem) o razmerah dela in o tehničnih pravilih v produkciji. Vključuje lahko izmenjave vsakovrstnih izkušenj, mnenj, predlogov in spoznanj, pa tudi vzajemno sodelovanje in pomoč ter medsebojno razumevanje.

Ko govorimo o heteronomnosti dela, mislimo predvsem na objektivno okoliščino, ki je nujna posledica socializacije (podružbljenja) sodobnega produkcijskega procesa. Le—ta pa je tudi sama postala neogibna zaradi množice različnih spoznanj, ki jih uteleša sleherni proizvod: »Priprava, kakršna je npr. pralni stroj, vsebuje celoto spoznanj, ki zdaleč presega zmogljivosti več deset tisoč oseb. Različni elementi tega stroja, npr. nerjaveči boben, jermen,

³ Ni res, da smo v tej družbi svobodni. Svobodni smo le zato, da vsako jutro vstanemo in gremo na delo. ... Ali je to svoboda? Eno je, ki omejuje našo svobodo: delo; in k delu smo v resnici prisiljeni. Stavek, da delo plemeniti, je iznajdba kapitalistov. ... Interes sistema je v tem, da uporablja delo kot formo politične kontrole nad delavci. Najpomembnejša je prisila fizične prisotnosti delavca ob stroju, to je kapitalistično nasilje, ki človeka podredi stroju in ga hoče z njim upravljati. ... Delavci menijo, da bi lahko po uvedbi stroja namesto stotih delavcev po osem ur delalo dvesto delavcev po štiri ure. Delavci torej niso proti strojem, pač pa nasprotujejo tistim, ki uporabljajo stroje, da bi drugi delali na njih. Tistim, ki pravijo, da je delati nujno, odgovarjamo, da je množina akumulirane znanosti tolikšna, da bi bilo mogoče delo, namesto da se ga deklarira kot temelj človeškega obstoja, takoj zreducirati na zgolj postranski faktum človeškega življenja. Tistim, ki pravijo, da je človek zmeraj delal, odgovarjamo, da v bibliji piše, da je zemlja ploščata in da se sonce vrti okoli nje: pred Galileom je bila to resnica ... znanstveno stališče. Toda problem ni v navajanju znanstvenih dokazov, ampak v prevratu sedanjega družbenega reda in v uveljavitvi interesov tistih, ki so ustvarili materialne pogoje, ki to omogočajo: torej v uveljavitvi interesov delavskega razreda. Samo če vztrajamo pri teh interesih in spodbijamo politično oblast, ki jim nasprotuje, si je mogoče zamisliti vzpostavitev eksistenčnih pogojev neke boljše družbe, kot je pričujoča.« Comitato operaio di Porto Marghera, str. 392—393.

⁴ Tronti, str. 174.

⁵ Podrobno o tem vprašanju Edwards, str. 36—45.
⁶ Prim. Bowles in Gintis. Pregledno o tem vprašanju Laclau in Mouffe, str. 70—73.

gumijasta cev itd., imajo svoj izvor v zelo različnih tehnologijah in industrijah. Še celo te industrije same se zatekajo po pomoč k opremi (valjarn, livarstva, žičarstva, steklarstva, emajlirstva, izdelovanja tulja ...), katerih zasnova in konstitucija predpostavljata številne druge industrije znanja. Na začetku vsega tega pa je še učenje, kodifikacija in razvoj znanja; pridobivanje surovin, prevoz polizdelkov ipd. predpostavlja kompleksno celoto in razvejenost institucij ter uslužnostnih dejavnosti in torej družbo, ki jo njena napredujoča delitev in specializacija delovnih nalog zelo hitro spreminjata.⁷

Usklajevanje velikega števila specializiranih nalog terja vnaprej določene poteke in pravila, ki se ne ozirajo na individualne zamisli. Posamezne dejavnosti so namreč v tehničnem smislu podrejene kompleksnemu aparatu družbene produkcije, zato morajo upoštevati norme in standarde, ki zagotavljajo dopolnjevanje različnih proizvodov ter omogočajo medsebojno zamenljivost produkcij in uslužnostnih dejavnosti. Delo v okviru družbenega proizvajanja je torej nujno heteronomno, zakaj ne glede na raven usposobljenosti, ki jo zahteva opravljanje delovnih nalog, so vsebina dela in načini njegovega opravljanja opredeljene s tehničnimi pogoji, ki se ne ozirajo ne na izbor ne na idiosinkratične ocene posameznikov.⁸ Če je heteronomnost dela, se pravi neindividualni pristop pri rabi zahtevane vrste poklicne usposobljenosti in pri rezultatu kolektivnega dela v celoti, po eni strani neogibna posledica razvejane delitve in organizacije proizvodnje na ravni globalnih (svetovnih in nacionalnih) ekonomskih razsežnosti, po drugi strani pa izhaja tudi iz čedalje večje mehanizacije in kibernetizacije proizvodnega procesa, potem je ne more ukiniti niti samoupravljanje niti taka ali drugačna »obogatitev« (ali nemara »humanizacija«) dela (kar seveda ne pomeni, da sta tako eno kot drugo nepotrebna). Odtujenost heteronomnega dela je torej neodpravljiva (ireduktibilna). Zato osvoboditev v delu — v duhu razvpitega gesla *Arbeit macht frei* — ni mogoča. Možno je le osvobajanje od dela, kar pomeni zmanjševanje heteronomnega dela (»kraljestva nujnosti«) v korist avtonomnih dejavnosti osvobojenega časa (»kraljestva svobode«), se pravi proces redukcije (omejevanja) dela na raven družbeno potrebne dela, ki je neogibno za proizvajanje dobrin, potrebnih za delovanje (reprodukcijo) družbe in za življenje vsakega od njenih članov.

Škodljivim reperkusijam heteronomnega dela se je zatorej mogoče izogniti samo s skrajševanjem

časa, ki je namenjen družbeni reprodukciji. V tem je pravzaprav tudi bistvo socialističnega ideala *stricto sensu* oz. sleherne kritične družboslovne misli, ki vidi v omejevanju dela nujni pogoj vsake osvoboditve (družbe in človeka). To z drugimi besedami pomeni, da je treba polje ekonomskih dejavnosti, t.j. heteronomno delo, skrciti na minimum. Najvažnejša naloga organizacije in upravljanja proizvodnje nujno potrebnih dobrin bi morala biti potemtakem v tem, da v največji možni meri skrajša neodpravljivo odtujeni delovni čas.⁹ Racionalno urejeno gospodarstvo namreč upošteva ravno ČAS kot najdragocenejšo ekonomsko dobrino (»resource«): z delovnim (heteronomnim) časom gospodari tako, da kar najbolj povečuje prosti čas. Zato si prizadeva poiskati najučinkovitejša sredstva za povečevanje produktivnosti, vendar ne z namenom povečevati proizvodnje in dobiček, marveč zato, da bi se razširilo polje svobode, se pravi bivanjski (življenjski oz. eksistencialni) »okvir«, znotraj katerega lahko vsakdo počne, kar se mu zahoče: išče razvedrilo, uživa življenje, lenari, se ukvarja z umetnostjo, spolnostjo, znanostjo, športom ali kulturo oz. z opravili, ki so mu, preprosto rečeno, v zadovoljstvo. Smisel osvobajanja časa (oz. odpravljanja heteronomnega dela) potemtakem ni »več počitka«, ampak — kot poudarja Gorz — predvsem »več življenja«. V tem oziru bi lahko boj¹⁰ PROTI heteronomnemu delu poimenovali z besedno zvezo »boj ZA (avtonomno) življenje«.

Škodljivost heteronomnega dela

Delo je danes problematično, ker odvzame ljudem preveč časa (beri: življenja). Ljudje delajo polovico svojega budnega časa, kar je — glede na izreden razvoj znanosti in tehnologije — zelo veliko oz. mnogo preveč. V »mračnem« srednjem veku so ljudje delali — zaradi številnih cerkvenih praznikov in zimskega počitka — v povprečju le polovico dni v tednu. Paleolitski lovci in nabiralci sadežev ter neolitski poljedelci so delali 3 do 4 ure dnevno, kar je polovica delovnega časa sodobnega delavca.¹¹ Grki iz velikega obdobja so delo neprizanesljivo in odkritosrčno

⁹ Prim. prav tam, str. 157.

¹⁰ V »tehničnem« oziru je boj proti delu vsekakor zelo enostavno opravilo. Poleg tega ne implicira nikakršnih nasilnih (revolucionarnih) sredstev, npr. takšnih, kakršna priporoča ortodoksni marksistični politični nauk za osvojitve državne oblasti (s strani proletariata oz. njegove ideološke avantgarde). V boju proti delu namreč zadostuje, da ne naredimo nič (ali vsaj čim manj) — heteronomnega.

¹¹ Prim. Horvat, str. 428.

⁷ Gorz, Za izhod iz kapitalizma, str. 146—147.

⁸ Prim. prav tam.

zaničevali — delati je bilo dovoljeno samo sužnjem (»govorečemu orodju«), medtem ko so bile za dostojanstvo svobodnega človeka primerne samo telesne vaje in umske igre: »Antični filozofi so učili prezir do dela, do te degradacije svobodnega človeka, pesniki so opevali lenobo, to darilo bogov: **O Meliboe Deus nobis hoc otia fecit.**«¹² Nasprotno pa so vsi pomembni staroveški misleci zelo cenili prosti čas (Sokrat ga je npr. hvalil kot najbolj vredno dobrino): **Videtur beatitudo in otio esse sita.** V krščanski (srednjeveški) optiki je bilo »delo v potu lastnega obraza« dojet kot kazen za človekovo grešnost oz. kot okrutno nujnost (brez slehernega »imanentnega« dostojanstva), ki je po svoji naravi mučna in neposredno povezana s trpljenjem.¹³ Tudi najpomembnejši novoveški filozofi,¹⁴ recimo Marx in Nietzsche,¹⁵ niso nasedli patetičnemu (in v bistvu nihilističnemu) povzdigovanju dela kot temelja človekovega obstoja.

V sodobni kapitalistični družbi pa se vse vrta okoli dela. Za mezdnega delavca je to glavna dejavnost (kar postavlja njegovo življenje oz. životarjenje, osredotočeno na delo, v stalno in neodpravlljivo odvisnost od delodajalca, ki dobi s tem enormno družbeno moč nad svojimi podrejenimi). Če k delovnemu času prištejemo še čas, ki je potreben za pot na delovno mesto in nazaj domov, in čas, ki je potreben za opravljanje temeljnih življenjskih funkcij (kakršne so denimo spanje, prehranjevanje, počitek, družinske obveznosti ipd.), ostane prostega časa zelo malo (ali celo nič). Kako naj se človek potem samoudejnaja, če mu družba odmeri tako malo časa (beri: svobode) zase? Škoda, ki tako nastane, je pravzaprav neprecenljiva oz. (kvantitativno) neocenljiva, zakaj človeško življenje — za razliko od blaga, ki ga lahko prodamo ali kupimo na trgu — preprosto nima vrednosti. Če jo primerjamo s škodo, ki nastane npr. zaradi premoženjskih kaznivih dejanj (ki sicer tvori-

jo večino uradno zaznane in preganjane kriminalitete), je razlika vsekakor več kot očitna: ukradeni avtomobil je še vedno mogoče nadomestiti z novim (ali pa morda hoditi peš), odvzetega časa pa — zaradi njegove neodpravljljive ireverzibilnosti — ni mogoče nikdar več povrniti. Spomnimo se Prešernovih besed iz Sonetov nesreče: »Življenje ječa, čas v nji rabelj hudi ...«

Delo kot najvažnejši vir človekove »odtujenosti«

Heteronomno delo, kot najbolj škodljiva oblika strukturnega ekonomskega nasilja, ni problematično zgolj zato, ker jemlje človeku najbolj dragoceno dobrino, namreč njegov čas (in s tem možnost samodoločujočega ravnanja). Delo ogroža tudi zdravje, ki je ravno tako ena najbolj pomembnih človekovih dobrin. Schopenhauer v tej zvezi nedvomno upravičeno poudarja, da je devet desetih naše sreče odvisno izključno od zdravja, zakaj z njim lahko malone karkoli postane izvor uživanja, brez njega pa nam nobena stvar ne more vzbuditi pravega zadovoljstva.¹⁶ Ko govorimo o škodljivih učinkih dela na človekovo zdravje, nimamo v mislih le poklicnih bolezni, telesnih poškodb (pri t. i. »nesrečah« pri delu), stresov, razrvanosti živcev, zaskrbljenosti, izčrpanosti, prebavnih motenj, nespečnosti, raznolikih živčnih napetosti, psihosomatskih motenj ter drugih telesnih in duševnih tegob, ki tako ali drugače izvirajo iz dela (ali so z njim povezane), ampak zlasti ODTUJENOST: »Alienacija je način doživljanja, za katerega je značilno, da oseba sebe občuti kot tujca. Ona je postala tako rekoč odtujena od sebe. Sebe ne doživlja kot središča svojega sveta, kot stvarnika svojih dejanj, ampak so njena dejanja in učinki le — teh postali njeni gospodarji, ki jih uboga ali celo obožuje kot bogove. Odtujena oseba ne more vzpostaviti pravega stika niti s sabo, niti s katerokoli drugo osebo. Sebe (in druge) doživlja kot stvar, ki sicer ima čutne organe in zdravi razum, vendar ni v produktivnem odnosu do sebe in sveta, ki jo obdaja.«¹⁷ Številni sociologi in psihologi opozarjajo, da je ravno odtujeno — desubjektivirano, standardizirano, fragmatizirano, repetitivno, stereotipno, monotono, poneumljajoče in razčlovečeno — delo temeljni izvor odtujenosti.

Problem odtujenega dela je podrobno razčlenil že Marx. Odtujitev dela je zanj posledica tega, da delavec odtuji oziroma proda svojo delovno silo (v nekaterih primerih pa celo sebe kot takega oz. svojo

¹² Lafargue, str. 51.

¹³ Čaščenje plačanega dela kot življenjskega smotra je vpeljala šele protestantska delovna etika. Od sedemnajstega stoletja dalje so tako začeli gledati na kristjana kot na človeka, ki ne dela zato, da bi živel, ampak živi zato, da bi delal. Protestantski srednji razredi so obsojali brezdelje (izgubo časa), razuzdanost, čutnost in vse, kar je povezano z nedelovnim življenjskim slogom. Weber je pokazal, da je njihova etika postopoma prežela tudi moralna prepričanja nižjih družbenih slojev in tako oskrbela družbo zaposlovanja z vestnimi, discipliniranimi in natančnimi delavci, ki so bili pripravljene trdo delati za mezdo ali plačo: »Vrednotenje dela kot poklica je bilo za modernega delavca ravno tako karakteristično, kakor za podjetnika ustrezno obravnavanje dobička.« Weber, str. 203.

¹⁴ Pregled in komentar stališč ključnih novoveških filozofov do dela najdemo v Löwith, str. 273—296.

¹⁵ Nietzschejevo odklonilno stališče do dela je še najbolj razvidno v delu *Vesela nauka*, str. 222—223.

¹⁶ Prim. Schopenhauer, str. 32.

¹⁷ Fromm, *Zdravo društvo*, str. 190.

osebnost)¹⁸ delodajalcu, ki dobi s tem pravico do razpolaganja z delavčevim delom. Tako se delo loči od delavca in mu postane vnanje. To z drugimi besedami pomeni, da ne spada več k njegovemu človekemu bistvu, da se zategadelj delavec v svojem delu ne potrjuje, marveč zanikuje, da se pri delu ne počuti dobro, marveč nesrečno, in da ne razvija svobodne fizične in duhovne energije, ampak nasprotno trpinči svojo naravo in ugonablja svojega duha. Marx ob tem poudarja, da se delavec zato počuti »pri sebi« šele izven dela, kadar dela pa se nahaja »izven sebe«. Doma je, kadar ne dela, in kadar dela, je zdoma. Njegovo delo potemtakem ni prostovoljno, ampak vsiljeno oz. prisilno delo. Njegova »tujost« se kaže v čisti obliki v tem, da ljudje pred delom beže kot pred kugo, brž ko ni več fizičnega (eksistencialnega) ali drugačnega, npr. ideološkega, pritiska (ta dobro znan pojav se docela zmotno razlaga kot znamenje človekove »lenobe«). Vnanje delo, namreč delo, v katerem človek povnanja samega sebe, je delo žrtvovanja samega sebe, delo samotrpincenja in samopohabljanja.¹⁹ Po Marxovem mnenju se kaže vnanjost dela za delavca slednjič tudi v tem, da delo ni delavčeva last, marveč last nekoga drugega. Delo ne pripada delavcu in on v njem ne pripada samemu sebi, marveč komu drugemu.²⁰ Neposredna posledica odtujenega dela je odtujitev od proizvoda dela, ki pripada delodajalcu, s čimer si slednji prisvaja tudi višek vrednosti, t. j. razliko med vrednostjo proizvoda in vrednostjo delovne sile: kopičenje presežne vrednosti pa povečuje delodajalčevo moč in ustvarja pogoje za nadaljnje izkoriščanje. Človek, ki se odtuji od svoje življenjske dejavnosti, se odtuji tudi od drugih ljudi. Zato je vsekakor upravičena Horvatova trditev, da konkurenca in razredno sovraštvo onemogočata razvoj večine oblik sodelovanja, zakaj odtujeni pripadniki družbe vstopajo v vzajemna medosebna razmerja kot tekmujoči, sebični posamezniki, se pravi kot proletarci in kapitalisti, kot delavci in birokrati, kot tlačeni in tlačitelji — nikakor pa ne kot človeška bitja.²¹

¹⁸ Poglobljeno analizo odtujenosti dela (zlasti dela belih ovratnikov) v sodobnih razmerah najdemo v Mills, str. 171—176 in 206—210.

¹⁹ »Moje dejavno življenje, če sem ga sploh kdaj imel, se je končalo, ko sem bil star šestnajst let«, pravi F. Bowling v delu Georja Orwela *V iskanju svežega zraku*: »Tedad sem dobil delo in delo je dobilo mene ... Vse, kar mi resnično nekaj pomeni, se je zgodilo pred tem časom. ... Pravijo, da srečni ljudje nimajo zgodovine, vendar pa je nimajo tudi ljudje, ki delajo v zavarovalniških družbah.« Cit. po Mills, str. 197.

²⁰ Prim. Marx, *Kritika nacionalne ekonomije*, str. 305—306.

²¹ Prim. Horvat, str. 83.

Odtujenost se kaže na različne načine. Prepoznamo jo lahko v individualnem upiranju (npr. v obliki odklonskega ravnanja), v nevrozi, apatiji, resignaciji, statusomaniji, tesnobi, zlasti pa v begu na področje porabništva. Človek, ki je podrejen drugim ljudem in »slepim« ekonomskim silam kot proizvajalec, išče svobodo, samospoštovanje in samopotrditev kot **homo consumens**, ki kopiči stvari in ocenjuje uporabno vrednost soljudi glede na tržno vrednost njihovega imetja. Cilj človeka—porabnika je konzumirati čedalje več in tako nadomestiti (kompenzirati) svojo notranjo praznino, pasivnost, osamljenost in zaskrbljenost: »V družbi, ki jo označujejo gigantska podjetja, gigantske industrijske, vladne in sindikalne birokracije, nima posameznik nikakršne možnosti, da bi nadzoroval okoliščine svojega dela, čuti se nemočnega, zdolgočasnega in zaskrbljenega. Istočasno pa ga industrije potrošnih dobrin zaradi svoje nenasitne potrebe po dobičku oblikujejo z reklamami v požrešno bitje, v večni stroj, ki želi trošiti čedalje več in več ... Ustvarjajo se nove umetne potrebe, manipulira se s človekovimi okusi ... Potrošniški pohlep postaja glavna psihična sila v današnji industrijski družbi. Homo consumens ima iluzijo sreče, nezavedno pa trpi zaradi dolgočasje in pasivnosti.«²² Nadaljnji vidik odtujenosti je konformizem, »usmerjenost proti drugim« (Riesman), kot način pridobivanja lastne identitete oz. samopodobe (**self concept**). Gre za skrajno (pogosto nezavedno) občutljivost do normativnih pričakovanj pomembnih drugih. Temu se pridružujeta po eni strani podrejanje veljavnim standardom (razmišljanja, čustvovanja in čutenja) ter stereotipom, po drugi strani pa strah pred različnostjo: »Že od otroštva dalje človeku onemogočajo, da bi imel zares svoja prepričanja. Kritičnega mišljenja in resničnih občutij je malo, tako da samo konformnost do pričakovanj drugih prihrani posamezniku neznošen občutek osamljenosti in izgubljenosti. Ne potrjuje se kot dejaven nosilec lastnih sil ... Človek je odtujen od sebe in se klanja ... državi in vodjem, ki jih je sam

²² Fromm, *The Application of Humanist Psychoanalysis to Marx's Theory*, str. 236. Marcuse zato v tej zvezi upravičeno poudarja, da posameznikova in družbene osvoboditev (obe ravni emancipacije namreč pogojujeta in predpostavljata druga drugo) terjata radikalno predrugačenje zavesti oz., drugače rečeno, nastanek proti—zavesti, ki bi prebila fetišizem potrošniške družbe. Motiv oblikovanja takšne zavesti bi bila po njegovem mnenju želja po življenju, ki ga ne določa vsakdanje nečloveško delo, ampak možnost samodoločevanja; funkcija dela pa bi bila omejena na izdelovanje izdelkov in zagotavljanje storitev, ki so nujne za zadovoljevanje potreb osvobodjene človeške eksistence. Prim. Marcuse, *Kontrarevolucija i revolt*, str. 36.

ustvaril.«²³ Odtujeni človek je skratka lahko »nekdo« zgolj kot lojalen član svoje referenčne družbene skupine, npr. podjetja, birokratske ustanove, politične stranke, cerkvene organizacije, naroda ali države.

Odtujenost se seveda ne izkazuje le na psihološki ravni, ampak tudi v različnih oblikah družbene patologije. Josephsonova denimo menita, da odtujenosti v našem času ne kaže dokazovati z opozarjanjem na veliko število samomorov ali drugih podobnih samouničevalnih pojavov, zakaj že biblijski principi in rimski vojaki so se, poraženi in osramočeni, metali na konice svojih mečev in se obešali na drevesa. Prav tako se ne kaže v ta namen sklicevati na veliko število umorov in drugih oblik nasilnega vedenja (zlasti v prostranih mestnih okoljih), zakaj ubijal je že jamski človek. Tudi navajanje statističnih podatkov o številu duševnih bolnikov, ki jih zdravijo v psihiatričnih bolnišnicah, po njunem mnenju ni prepričljiv pokazatelj odtujenosti sodobnega človeka, zakaj ljudje so že od nekdaj zapadali v norost. Dokazov za odtujenost zato ne bomo našli v raznovrstnih statističnih kazalcih uradno (avtoritativno) opredeljenih odklonskih oziroma »družbenopatoloških« pojavov, marveč predvsem v malone nešteti prizorih brezimnega življenja (ali bolje životarjenja) v tistem obupu. Josephsonova poudarjata, da je ravno resignacija (skrušenost, brezvoljnost, vdanost v usodo) oz. boleče občutenje globoke brezupnosti in strahotne nemoči tisto, kar označuje našo (»moderno«) dobo. Zato se je pač treba ozreti na nepregledne množice tovarniških in pisarniških delavcev, katerih heteronomno delo je nesmiselno (»absurdno«) enolično in poniževalno, in morda še na tiste volivne upravičence, ki ne prihajajo (več) na volitve, ker bodisi čutijo, da ni nikakršnega upanja za kakovostno oz. napredno družbeno spremembo, ali pa morda menijo, da se jih vse skupaj — še zlasti pa bedasti volilni cirkus — »prav nič ne tiče«. Pozornost velja nameniti še mladostnikom, ki izvršujejo na prvi pogled »nesmiselna« oz. »nerazumljiva« nasilniška dejanja, in čedalje večji armadi brezposelnih ljudi. Pogled kaže usmeriti na množice osamljenih ostarelih ljudi in na pripadnike etničnih oz. vseh drugih manjšin, ki žele samo to, da bi etablirana družba z njimi ravnala kot z ljudmi, in ne kot z motečimi izmečki. Prav tako je treba pomisliti na otopelo in pobebljeno občinstvo množičnih javnih občil (zlasti televizijskih programov). Spomniti se kaže tudi na posameznike, ki sicer — zavestno ali nezavedno — zavračajo vlada-

joči vrednotno-normativni kulturni »univerzum«, vendar bodisi ne morejo, ne znajo ali pa nemara preprosto ne smejo artikulirati drugih (»alternativnih«) svetov, in seveda na posameznike (t. i. »drop-outs«), ki beže ali se umikajo (npr. v vabljev svet omame ali religije) iz zanje zadušljivega in utesnjujočega sveta »normalnih« odraslih ljudi, v katerem psihično in/ali telesno ne zdržijo več. Končno pa je iskati znamenja odtujenosti tudi v tistem obupu in hudih duševnih stiskah tistih političnih subjektov, ki so trdno prepričani, da bi mogli vse poglavitne človeške in družbene probleme »rešiti« preprosto tako, da bi celotno družbo preselili pod zemljo ali pa nemara kar razstrelili cel planet.²⁴

Znamenje odtujenosti je tudi čedalje večje nezadovoljstvo spričo dela, ki je lahko eksplicitno ali implicitno oz. priznано ali zamolčano (ljudje se često nagibajo k zatrdanju, da so zadovoljni z delom, ker je njihova samopodoba v marsičem povezana s poklicem: če bi priznali resnico, bi vsekakor močno okrnili lastno samospoštovanje). Izkazuje se v absentizmu, fluktuaciji (službenem nomadstvu), izgubi motivacije, slabi delovni morali, sovraštvu do dela, industrijskih sabotražah, uslužbenskih krajah, samoprivajanju časa na delovnem mestu, razširjenosti »sive ekonomije«, počasnem delu, naraščajočih pritožbah nad delovnimi razmerami in ne nazadnje v stavkah,²⁵ ki pa se praviloma omejujejo zgolj na zahteve po višjih mezdah, celo tedaj, ko so vzroki nezadovoljstva drugod: samo take zahteve so namreč legitimne v okviru danih pravil igre — avtoriteta uprave, njena »pravica«, da organizira delo po merilih profitnosti, mora ostati nedotaknjena, češar se sindikati²⁶ dobro zavedajo, zato se dejansko

²⁴ Razmišljanja iz knjige *Man Alone* povzemamo po navedbi v delu Zvonarevič, str. 181.

²⁵ Sovraštvu do dela in raznoliko upiranje delu sta povsem razumljiva. Kako naj bo človek zadovoljen z nečim, kar zavira razvoj njegove osebnosti in zahteva zatiranje njegovih potreb? Kako naj ga osrečuje dolgotrajno in bolj ali manj strogo reglementirano garanje? Kako naj ga razveseljuje vsakodnevno ponavljanje kretenj, besed in obrazne mimike, pekel, nad katerim visita še stalna (in realna) grožnja z odpustitvijo in nujnost pohlevnega upoštevanja vsiljenih pravil igre? Kako naj najde smisel v izdelovanju nekoristnih stvari, namenjenih razsipništvu ali celo uničevanju, in to v času, ko velikemu delu človeštva primanjkuje najosnovnejših življenjskih potrebščin? Kako naj ga radosti nekaj, kar se neusmiljeno in neprekinjeno polasča njegove življenjske substance? Zdi se, da lahko v nečem takim uživa samo mazohistična oseba, nekdo, ki mu godi samoodpovedovanje.

²⁶ »Od delavskega razreda, ki mora vsak dan nositi na trg eno samo blago, svojo delovno silo, ne gre pričakovati odločitve, da bo že pod korobačem kapitalizma potegnil zares kvalitetno mejo med svojo lastno moralno in

²³ Fromm, *Let Man Prevail*, str. 14. Prim. Riesman, str. 185—217. O družbenopsiholoških dejavnih konformizma Nastran—Ule, str. 307—310.

borijo le za nadaljnje izkoriščanje delavcev in za nadaljevanje njihove vloge delavcev. O nezadovoljstvu zaradi dela govore tudi empirične raziskave. Na Švedskem je število ljudi, za katere je delo najpomembnejša sestavina življenja, padlo s 33 odstotkov leta 1955 na 17 odstotkov leta 1977. V ZRN je število oseb, ki jim več pomeni tisto, kar počno v prostem času, kot ono, kar delajo med delovnim časom, z 32 odstotkov leta 1962 prešlo na 56 odstotkov leta 1976.²⁷

Število ljudi, ki so »alergični na delo« (Rousselet), se pravi tistih, ki poudarjajo, da delo ni oz. ne more postati poglavitna vsebina njihovega življenja, po mnenju mnogih sociologov narašča.²⁸ Gorz celo dokazuje, da ne gre več za marginalce, ampak za večino aktivnih članov družbe. Imenuje jih »nerazred nedelavcev«, ki pa zanj ni nekakšen transcendentni družbeni subjekt z določenim nujnim zgodovinskim poslanstvom, ampak zgolj zbir posameznikov, ki se jim upira sakralizacija dela, se pravi ideološko povečevanje dela, bodisi v obliki »socialistične« morale ali kapitalistične etike dela. Njihovo izhodišče je neodtujljiva pravica vsakogar, da odloča o svojem življenju (in času). Zanimivo je, da Schwendingerja te pravice sploh ne omenjata v svojem spisku človekovih pravic, katerih kršitve opredelita kot »zločin«. Govorita le o pravici do izzivalnega dela. To pa je danes utopična, neuresničljiva zahteva. Realistična se zdi edinole rešitev, ki izhaja iz potrebe po skrajšanju delovnega časa in pravične porazdelitve družbeno nujnega (koristnega) dela na vse člane družbe.²⁹ Dejansko stanje je

moralo njegovih gospodarjev. Vse delo v tej družbi je prostitucija, izjavlja francoska delavka brez ovinkarjenja (v: *Libération*, dne 29. 11. 1976). Hkrati pa se sindikati nikakor niso sramovali truda, da se predstavijo kot najzvestejši garant in čuvaj proletarskega dostojanstva dela. Prvi večji militantni sindikat v ZDA se je ponosno imenoval *Knights of labor* — vitezi dela. V duhu te modrokrvnosti so prvi in do zdaj edini dan lenarjenja, katerega zakonski garanciji kapitalisti niso mogli ugovarjati, kot bi mignil proglasili za praznik dela. S sprejetjem socialnega partnerstva so sindikati dokončno opustili še zadnji kanček zahteve, da bi bili učinkovit instrument proti delu. « Dol z delom (nepodpisani uvodnik), str. 343. Kritično o delu sindikatov Offe, str. 290—300.

²⁷ Prim. Horvat, str. 348—253.

²⁸ Pregled in komentar empiričnih raziskav o vračanju dela med mladostniki najdemo v Lutte, str. 178—181.

²⁹ Prim. Rus, str. 247. Karlsson v tej zvezi poudarja, da bi vztrajanje pri političnem idealu polne zaposlenosti v industrijsko razvitih državah izzvalo njihovo prerazvitost in trajno nerazvitost držav tretjega sveta. Zato se zavzema za načelo minimalne zaposlenosti, ki bi zagotavljala zadovoljitev osnovnih posameznikovih potreb, pri čemer bi bila minimalna zaposlitev hkrati pravica in obveznost državljanov. Prim. Karlsson.

seveda zelo oddaljeno od takega ideala: velikansko število ljudi je brezposelnih (kar ustvarja specifične socialne stiske in psihične travme), ogromno število ljudi je prezaposlenih (do te mere, da je ogroženo njihovo duševno in telesno zdravje), ogromno število ljudi pa opravlja docela nekoristna ali celo škodljiva dela. Nekateri pisci v tej zvezi opozarjajo, da v industrijski družbi le 35—40 odstotkov ljudi opravlja družbeno koristno delo, ostali pa živijo na njihov račun, zapravljajo družbeno premoženje (en sam sodobni tank stane toliko kot 1000 šolskih razredov za 30000 učencev, z denarjem za eno vojaško letalo bi lahko odprli 40000 vaških lekarn) ali zastrupljajo družbeno življenje in politično ozračje.³⁰

Politične implikacije zamisli o delu kot strukturnem nasilju

Politična implikacija spoznanja, da je delo najbolj škodljiva oblika strukturnega nasilja — Lafargue, denimo, celo poudarja, da je v kapitalistični družbi delo vzrok slehernega intelektualnega propada in sleherne organske deformacije³¹ —, je videti dovolj očitna: boj proti delu³² s ciljem skrajšati delovni čas in pravično porazdeliti družbeno koristno delo med vse člane družbe.³³ Seveda je treba pri tem računati na številne odpore. Naj omenimo le nekatere.

³⁰ Prim. Požarnik, str. 120—121.

³¹ Prim. Lafargue, str. 51.

³² »Boj proti delu napada sistem v njegovem bistvu, ne zgolj na površju, sega dlje od »podružbljanja« (socializacije) (da bi se spet znašli v tovarniški družbi, kjer tovarne pripadajo državi), dlje kot nezadovoljstvo z državo (tudi malomeščani so nezadovoljni zaradi visokih davkov), dlje kot »mehka energija« in »mehka produkcija« (ki ju kapitalizem tudi že zna uporabljati).« Boj proti delu, str. 387.

³³ Keane meni, da se mora boj proti heteronomnemu delu pričeti pri težkem političnem vprašanju, kako doseči sodelovanje med različnimi družbenimi skupinami, zlasti med brezposelnimi, delno zaposlenimi, družbenimi gibanji, levo usmerjenimi političnimi strankami in tistimi, ki pripadajo segmentu, ki ga Gorz imenuje »nerazred nedelavcev«. Solidarnost med omenjenimi skupinami bi temeljila na njihovi skupni zavesti, da so njihove človeške potrebe zatrite zaradi množične brezposelnosti na eni strani in zaradi dolgotrajnega, naporenega in poneumljajočega dela zaposlenih na drugi strani ter da povratak k polni zaposlenosti ni mogoč, zaradi česar je rešitev samo v zmanjšanju in enakomerni porazdelitvi plačanega dela. Med strategijami doseganja tovrstnih političnih ciljev omenja Keane naslednje možnosti: (a) skrajšanje delovnega tedna; (b) zmanjšanje nadurnega dela; (c) prostovoljno zaposlovanje s skrajšanim delovnikom; (d) prostovoljna zgodnja upokožitev; (e) vpeljavo družbeno zagotovljenega dohodka, ki bi pripadal slehernemu odraslemu državljanu in ki bi vsakemu posamezniku zagotavljal

(1) »Etika« dela — navednice so upravičene, zakaj v delu ni nič etičnega, o čemer priča že latinski koren te besede (»tripalium«), ki je pomenila sredstvo za mučenje — še vedno napolnjuje ozračje, v katerem živimo. Kaže se v mnogih ljudskih modrostih: Hudič zmeraj najde kakšno objestnost za brezdelne roke; Lenoba je mati vseh pregreh; Kdor ne dela, naj ne je. Poleg tega se nakazuje tudi v hvaljenju poštenih revežev, trdega dela, zdržnega življenja, pa v pridiganju o častnosti dela in v religijskih »zagotovilih«, da bodo reveži v nebesih na boljšem kot bogataši. Tovrstna etika je svojevrstni anahronizem v času, ko bi bilo mogoče z moderno tehniko in racionalno organizacijo ekonomije pravično porazdeliti prosti čas (brez posebne škode za civilizacijo). Russell zato upravičeno opozarja, da je morala dela v bistvu morala sužnjev, moderni svet pa ne potrebuje suženjstva.³⁴ Lafargue pa je še bolj neprizanesljiv in v svoji kritiki delovne etike vsekakor ne izbira besed (oz. se ne zateka k rabi evfemizmov): »Kapitalistična morala, klavrna parodija krščanske morale, z anatemo zaževa delavčevo meso; njen ideal je omejiti producenta na najmanjši minimum potreb, zatreti njegove radosti in strasti in ga obsoditi na vlogo stroja, ki brez konca in kraja poraja delo.«³⁵

(2) Ovira zmanjševanju obsega heteronomnega dela je tudi očaranost nad presentljivimi spremembami, ki jih lahko povzročimo z manipulacijo narave. Vendar pa Russell ob tem opozarja, da delavec običajno razmišlja drugače. Če bi ga denimo vprašali, kaj ima za najboljši del svojega življenja, po Russellovem mnenju najverjetneje ne bo odgovoril takole: »Uživam v fizičnem delu, ker me navdaja z občutkom, da izvršujem človekovo najčastnejšo nalogo in ker rad razmišljam, koliko stvari lahko človek spremeni na tem planetu. Res je, da moje telo zahteva obdobja počitka, ki jih izpolnim kolikor dobro morem, vendar pa nisem nikdar tako srečen kot

pravico, da se ne zaposli (hkrati pa bi kajpada omogočil bolj enakomerno porazdeljevanje bogastva, ki ga ustvarja civilna družba kot celota). Keane se seveda zaveda, da bi utegnila realizacija omenjenih zamisli izzvati vrsto nasprotovanj, zlasti s strani delodajalcev, saj je povezana z zviševanjem stroškov, večjimi davki, odpravo nekaterih privilegijev ipd. Prim. Keane, str. 199—207. Zanimivo je, da pisec ne govori o nujnosti drugačnega organiziranja produkcije, namreč ne po merilih profitnosti, ampak glede na zadovoljevanje potreb posameznikov in družbe kot celote.

³⁴ Prim. Russell, str. 96.

³⁵ Lafargue, str. 49. »Nobeno odkritje ni, da je delavec, ki je v tovarni revolucionar, v družini in v postelji reakcionar. To je rezultat materialnega nasilja kapitalizma ... Osvoboditi in izraziti lastne potrebe ter hkrati funkcionirati kot lojalna delovna sila za kapital, to je medsebojno nezdržljivo.« Grupp Gramsci, str. 361.

takrat, ko prihaja jutro in se lahko vrnem k naporemu delu, iz katerega izvira vse moje zadovoljstvo.« Russell v tej zvezi pripominja, da ni nikoli slišal takšnega odgovora na omenjeno vprašanje: delavci namreč zvečine dojemajo delo tako, kot bi sicer tudi moralo biti razumljeno in ovrednoteno — kot nujno sredstvo za življenje, kar pa lahko užijejo sreče, izhaja iz njihovih ur brezdelja oziroma iz njihovega prostega časa.³⁶ Krajšanju delovnega časa se postavlja po robu tudi nenavadna obsedenost ali, drugače rečeno, težko razumljiva zasvojenost z delom, značilna za družbe, ki se po drugi strani otepajo z izredno visokimi — in, kot se zdi, tudi naraščajočimi — stopnjami brezposelnosti: »Čudna norost je obsedla delovne razrede narodov, kjer vlada kapitalistična civilizacija. Ta norost povzroča osebno in družbeno bedo, ki dve stoletji trpinči klavrnino človeštvo. Ta norost je ljubezen do dela, smrtonosna strast do dela, ki izčrpuje življenjske sile posameznika in njegovega potomstva. Duhovniki, ekonomisti in moralisti pa so posvetili delo, namesto da bi se uprli tej duševni zablodi. Ti zaslepljeni in omejeni ljudje so hoteli biti bolj modri od svojega Boga; ti slabotni in prezira vredni ljudje so hoteli spet uveljaviti tisto, kar je bil njihov Bog prekel.«³⁷ Osvobajanju od dela se utegnejo zoperstaviti tudi tisti, ki se identificirajo s svojim delom, saj jim pomeni središče njihovega življenja. Ta sloj kvalificiranih delavcev, ki so ponosni na svoj poklic in se zavedajo svoje realne ali navidezne moči, ima vodilno vlogo v organiziranem delavskem gibanju, katerega cilj je prilastitev dela in delovnih sredstev in prevzem nadzora nad proizvodnjo, tako da je avtomatizacija dela zanje nevarna.

Številni ekonomisti in sociologi so pokazali, da bi bilo že danes možno znatno skrajšati delovni čas (npr. na polovico); to omogoča tehnološki razvoj (avtomatizacija, informatizacija ipd.) in izredne delovne kapacitete človeštva.³⁸ Russell denimo dokazuje, da dopušča moderna tehnika dopušča

³⁶ Prim. Russell, str. 102.

³⁷ Lafargue, str. 50.

³⁸ Na ta moment je opozarjal že Marx, ki poudarja, da zlasti razvoj znanosti, ki je postala v sodobni družbi najmočnejša produktivna sila, omogoča znatno redukcijo družbeno nujnega dela. Po njegovem mnenju presežnega dela, se pravi dela, ki presega dano mero potreb, ni mogoče odpraviti, mogoče ga je edinole zmanjšati v korist povečanja svobode, ki je možna samo zunaj materialne produkcije, določene z pomanjkanjem in zunanjo smotrnostjo: svoboda v polju heteronomnega dela je lahko le v tem, da združeni producenti racionalno urejajo in nadzorujejo produkcijski proces, namesto da dopuščajo, da jim slednji vlada kot nekakšna slepa sila; svoboda na področju produkcije pa je tudi v tem, da se heteronomno delo opravlja z najmanjšo porabo moči in v razmerah, ki so najbolj skladne s človekovo

ogromno zmanjšanje količine dela, potrebnega za zagotovitev nujnega za vsakogaršnje življenje. Pisec ob tem opozarja, da je uresničljivost tovrstnih političnih in ekonomskih zamisli postala očitna med prvo svetovno vojno. V tem času so bili namreč odtegnjeni proizvodnim poklicem: vsi moški v oboroženih silah, vsi moški in ženske, vključeni v produkcijo vojne opreme, vsi moški in ženske, vključeni v vohunjenje, vojno propagando ali vladne urade, povezane z vojno. Pomen tega dejstva je bil po mnenju Russella prikrit s financami; posojanje je ustvarilo videz, da je bodočnost hranila sedanost. Vendar bi bilo to seveda nemogoče: človek namreč ne more pojesti štruce kruha, ki še ne obstaja. Vojna je tako dokončno pokazala, da je mogoče z znanstveno organizacijo produkcije vzdrževati sodobno populacijo v precejšnjem udobju z majhnim delom delovnih kapacitet sodobnega sveta. Če bi bila ob koncu vojne znanstvena organizacija, ki je bila vzpostavljena zato, da bi osvobodili moške za boj in vojna opravila, ohranjena in bi bile ure dela zmanjšane na štiri, bi bilo vse v redu. Namesto tega pa je bil obnovljen stari kaos: tisti, katerih delo je bilo iskano, so delali dolge ure, ostali pa so bili kot nezaposleni podvrženi bedi in najrazličnejšim frustracijam.³⁹ Zmanjševanje delovnega časa ni le možno, ampak tudi nujno (da bi vsi lahko delali manj in v bolj človeških razmerah) in seveda zaželeno, saj je pogoj človekovega osobajanja in njegovega bogastva, kolikor dopušča razcvet neekonomskih dejavnosti, ki so snov, iz katerega se tke življenje. Seveda pa vse to ni možno — kot je poudarjal že Marx — brez ukinitve zasebne lastnine produkcijskih sredstev. Socializacija produkcijskih sredstev torej ni cilj po sebi, ampak zgolj SREDSTVO za zmanjšanje odtujenega heteronomnega dela. Če se podružbljeni produkcijski dejavniki ne izkoristijo za razvoj in zadovoljevanje potreb svobodnega posameznika, se prej ali slej — kot so sicer dovolj nazorno pokazale izkušnje iz držav »realnega socializma« — sprevržejo v novo obliko podjarmljanja človeka hipostazirani politični oblasti.

Sklepna opazka o paradoksnih žrtvah strukturnega nasilja

Kritiki pogosto očitajo radikalni kriminologiji, da je šla v svojih teoretskih snovanjih »predaleč«. Naša analiza pa je pokazala, da je njena ključna slabost v

naravo. Resnično kraljestvo svobode, se pravi razvoj človeške moči, ki je samemu sebi namen, pa se seveda začneja onstran področja produkcije. Prim. Marx, *Kapital III*, str. 913—914; Marx, *Grundrisse*, str. 599.

³⁹ Širše o tem Russell, str. 97.

tem, da je ostala na pol poti. Opozorila je na ideološke učinke kaznovanja, t.j. na odvracanje pozornosti od zločinov močnih. Vendar pa je sama s svojo antitetično teorijo o »pravih« zločinih odvrnila pozornost od še bolj škodljivih družbenih pojavov, namreč od različnih oblik strukturnega nasilja, med katerimi je na prvem mestu delo. Glede na to, da se z žrtvami tega nasilja ne ukvarja niti kriminološki **mainstream** niti njegova kritična antiteza, predlagamo, da naj bo to predmet nove smeri v kriminologiji, namreč kriminologije vsakdanjega življenja (KVŽ). Seveda je poimenovanje morda nekoliko zavajajoče, saj zbuja vtis, da se KVŽ ukvarja s kriminalom, v resnici pa jo zanima nekaj, kar je še hujše od zločina kot oblike osebnega nasilja (nekateri pisci sicer govore tudi o delu kot »zločinu«, vendar — kot se da razbrati iz njihovega pisanja — zgolj v prenesenem pomenu, da bi poudarili njegovo škodljivost).

V kriminološki literaturi iz šestdesetih let je opaziti težnjo, da bi se zmanjšal pomen žrtve. To je bilo po eni strani posledica dejstva, da je kriminologe tedaj pritegnil lasti problem zločinov brez žrtve, pri katerih je žrtev že po definiciji (ki pa se je pozneje izkazala kot problematična) odsotna. Po drugi strani pa so kritični kriminologi skušali dokazati, da ustvarjajo javna občila popačene in pretirane predstave o žrtvah ulične kriminalitete. V središču pozornosti tedaj niso bili problemi žrtve, ampak storilca kaznivega dejanja. V njem so videli tragično figuro, ki kljubuje krivični družbi, zavrača norme in vrednote srednjega razreda in se upira etiketiranju in stigmatiziranju s strani nosilcev formalnega družbenega nadzorovanja. Naloga radikalne kriminologije je bila osveščati deviantne, krepiti njihovo družbeno zavest in jih spodbujati v boju zoper zatiralski družbeni red.

V osemdesetih letih pa stopi v ospredje žrtev. Kriminologi so naenkrat opazili, da so žrtve domala vsepovsod. Precejšnja zasluga za ta (resda nekoliko pozen) uvid ima tudi viktimologija. Viktimološki **mainstream** je pokazal, da je delavski razred zelo prizadet zaradi škodljivih posledic zločinov modrih ovratnikov; radikalna viktimologija pa je opozorila na skrite žrtve kriminalitete močnih, se pravi korporacij in vladnih institucij. Feministična kriminologija⁴⁰ je namenila pozornost mnogovrstnim oblikam spolnega nasilja, značilnih za patriarhalno in seksistično družbo. Lasch⁴¹ je to povečanje zanimanja za žrtve razložil kot vidik »survival mentality«, ki je odraz spremenjenih kulturnih in političnih razmer v

⁴⁰ Zelo dober pregled tovrstne problematike najdemo v Edwards, str. 145—159.

⁴¹ »Žrtev uživa določeno moralno večvrednost v naši družbi.« Lasch, str. 67.

družbi. Reperkusije teoretskega in empiričnega ukvarjanja s problemi žrtve so segle tudi na področje kazenskega prava in kazenskega postopka, zlasti v obliki zahteve, da je treba žrtvi nameniti večjo vlogo v kazenskem procesu, po drugi strani pa dati večji pomen sankcijam, ki so usmerjene v odpravo škode.⁴² V novih razmerah se je spremenila tudi vloga radikalnega kriminologa. Njegova prizadevanja niso več usmerjena v to, da bi ljudje začutili svojo moč; njegova naloga je zdaj vplivati na senzibilnost ljudi, da bi se slednji sploh zavedli, da so viktimizirani, se pravi, da so žrtve zločinov nosilcev družbene moči. Šele tedaj, ko se bodo žrtve, ki sprva sploh ne vedo, da so žrtve, zavedle svoje viktimiziranosti, bodo lahko kriminologi pričeli z odkrivanjem temnega polja kriminalnih pojavov in na ta način tudi z vizualizacijo »nevidnih« žrtev.⁴³ Pred tem to preprosto ni možno.

Žrtve dela in drugih oblik strukturnega nasilja niso nevidne. V bistvu so samo videti nevidne, nemara prav zato, ker so vsem na očeh.⁴⁴ Ravno zato je več

⁴² Prim. Rock, 1990; Kaiser in Albrecht, str. 249—271.

⁴³ V viktimološki literaturi se pojem »vidne žrtve« nanaša običajno na žrtve t.i. konvencionalnih kaznivih dejanj, denimo umora, posilstva, ropa ali vloma, pojem »nevidne žrtve« pa na žrtve škodljivih dejavnosti poslovnežev ali korporacij, ki jih praviloma sploh ne preganjajo in kaznujejo, dasiravno utegnejo viktimizirati na milijone posameznikov. Poleg tega so nevidne žrtve lahko viktimizirane tudi zaradi onesnaževanja okolja, izdelovanja nevarnih snovi, rabe nezdravih ali škodljivih izdelkov in številnih drugih podobnih dejavnosti. Prim. Fattah, str. 5.

⁴⁴ Enega izmed poskusov vizualizacije žrtev dela najdemo v delu G. Lutte in dr., **Giovani e istituzioni: storie di lavoro, politica e religione in una città di provincia**, str. 24—47. V njem je namenjena posebna pozornost »nevidnim« mladim ljudem, zlasti tistim, ki se zaposlijo kmalu po končanem obveznem šolanju. Njihovo delo označuje hipereksploatacija: nizke mezde, naporen delavnik, pogoste nadure, odsotnost sindikalne podpore, številne kršitve njihovih delovnopравnih pravic s strani delodajalcev ipd. Delo samo je praviloma enolično, hrupno, ponavljajoče se, umazano, dolgočasno, utrudljivo, stresno in nemalokrat izpostavljeno mrazu ali vročini. Edini vir zadovoljstva, ki jim ga omogoča delo, so motivi, ki so delu kot takemu zunanji: zagotovitev sredstev, ki dopuščajo določeno osamosvojitev od družine, financiranje dejavnosti v prostem času ipd. Giuliano zato upravičeno ugotavlja, da so nevidni mladi delavci eksemplarična pozoritev delovanja mehанизmov družbene reprodukcije oz., gledano iz individualnega zornega kota, osebnostnega, kulturnega in družbenega osiromašenja delavcev samih. Delo krni njihove telesne in duševne zmogljivosti, siromaši interesno strukturo, determinira (skrajno ozko in stereotipno) izrabo prostega časa, ki se hitro omeji na družinski krog in občasno obiskovanje javnih prostorov. V tragičnem družbenem položaju nevidnih delavcev se zgoščajo pravzaprav tri različne možne usode: (a) obnavljanje lastnega družbenega razreda, se pravi lastne

kot nenavadno, da jih radikalni kriminologi in viktimologi niso opazili. To paradokсно prezrtje, ki je bi-zarno prav zato, ker zadeva družboslovne mislece, ki v svojih besedilih goreče prisegajo na svobodo (oz. na človekovo in družbeno osvoboditev), pravično porazdelitev dobrih in slabih razsežnosti skupnega življenja v družbi ali na človekove pravice, seveda marsikaj pove o radikalni naravi »radikalnih« kriminologov.

Kdo so potemtakem možni protagonisti boja proti heteronomnemu delu? Zdi se, da utegnejo biti to predvsem osebe, v katerih meščanska (kapitalistična) družba še ni uspela zatreti ljubezni do življenja, želje po svobodi in občutka za pravičnost (zlasti za pravično porazdelitev temeljnih dobrin, npr. časa, oz. prednosti in bremen skupnega življenja v družbi); posamezniki in posameznice, skratka, ki jim je (zaenkrat še) tuja suženjska etika dela, slaboumno potrošništvo ter strah pred samodoločujočimi dejavnostmi in uživanjem. Mislimo torej na neukročene (»jezne«) individue, ki se jim iskreno upira tekmovanje, utemeljeno na lakomnosti, pohlepu in varljivem koristoljubju, ki se zgroženi spričo iracionalne ureditve gospodarstva, brezobzirnega ropanja ter uničevanja človeškega in naravnega bogastva in ki bi jim bilo ljubše živeti v družbi enakopravnih članov, med katerimi bi bila zoprna opravila (npr. delo), potrebna za individualno in skupno preživetje, pravično porazdeljena in skrčena na postranski faktum v njihovi eksistenci. Vsekakor pa je temeljni pogoj uspešnega boja zoper heteronomno delo povečanje kritične mase tistih ljudi, ki jih je sram,⁴⁵ da žive kot sužnji, s katerih življenji

nevidnosti (vloga lojalnega, poštenega in morda resigniranega delavca); (b) odklon v polje uličnega kriminala (ali umik v polje omame); (c) zaposlitev v represivnih družbenih aparatih, se pravi ravno v tisti družbeni sili, ki vzdržuje družbeno razdaljo med omenjenima kategorijama, namreč med nevidnimi delavci, ki so odtujeni od družbe, in odklonskimi osebami, ki jih družba izrinja v svojo zunanost.

⁴⁵ V današnjem času »ljudi«/proletarcev v glavnem ni sram in jih ne peče vest zaradi suženjskega dela oz. hlapčevanja v tovarniških ali pisarniških delovnih taboriščih. Prav nasprotno. Pogosto se celo hvalijo s svojimi suženjskimi verigami (zlasti če so »pozlačene« ali odbane z živopisnim cvetjem). Dasiravno se mora takšno sramotno in človeka nevredno početje gabiti vsaki razumi osebi, vseeno ni nerazumljivo. Vladajoča kultura takega početja ne obsoja, ampak ga celo hvali, nagrajuje in daje za zgled mladim rodovom. Podobno je s čustvenimi vsebinami, ki so motivacijska (gibalna) »podstat« heteronomnega dela. Pohlep, stremušstvo (ki se danes evfemistično imenuje »ambicioznost«) in druga podobna emocionalna stanja so nekaj normalnega oz. nekaj, kar je zaželeno celo spodbujati (ker dozdevo povečuje družbeno blaginjo). Jasno je, da se tovrstna kulturno-moralna sporočila posredujejo — v družin-

upravljajo ekonomske in druge (»slepe«) sile zunaj njih ali nad njimi, in ki so zaradi tega zrevoltirani do te mere, da menijo, da se takšno stanje stvari preprosto ne sme več nadaljevati.

Osrednja značilnosti omenjenih, »zrevoltiranih« (Camus), posameznikov je skratka v tem, da je zanje svoboda (možnost samodoločujočega delovanja) najvažnejša vrednota. Eden izmed takšnih upornikov je bil nedvomno William Straker, zastopnik rudarjev iz Northumerlanda, ki je leta 1919 izjavil tole: »V preteklosti so delavci mislili, da bi bili zadovoljni, če bi jim zagotovili višje mezde in boljše delovne pogoje. Delodajalci pa so menili, da bi delavci morali biti zadovoljni, če bi jim te zahteve izpolnili. Mezde in delovne razmere so se dejansko izboljšale, nezadovoljstvo in nemir pa vseeno nista izginila. Številni dobronamerni ljudje so se zaradi tega dokopali do sklepa, da so delovni ljudje do te mere nerazumni, da si je nesmiselno in nekoristno prizadevati, da bi jih zadovoljili. Dejstvo pa je, da je nemir globlji od funtov, šilingov in penijev, ki so nujno potrebni. Bistvo problema je v prizadevanjih človeškega duha, da bi bil svoboden.«⁴⁶ Temeljna težava je seveda v tem, da se tovrstnim težnjam zo-

skem okolju, v šoli in prek množičnih občil — tudi odraščajočim osebam (v procesu udružbljanja). Mladi se zato ne nauče ceniti in izrabljati SVOJEGA časa. Posledice so boleče. Večina mladih in še več odraslih oseb ne ve, kaj naj bi počeli s svojim časom in s svojim življenjem. Zato prevzamejo cilje, življenjske stile in vrednote, ki jim jih ponuja družbeni **mainstream**. Tako postanejo normalni in prilagojeni (oz. prilagodljivi), kar je pravzaprav temeljni namen družbenega nadzora, s katerim družbene elite obnavljajo **status quo** in svojo vodilno vlogo v danem družbenem redu. Človek, ki ne ve, kaj bi počel (v času, ko mu ni treba »delati«), bo seveda z odprtimi rokami pograbil vsakršno neumnost, ki mu bo pomagala zapolniti čas (če bo za to neumnost plačan, bo nemara sam nase še ponosen, saj ni »zapravljal časa v prazno«). Neumnosti, s katerimi se da zapolniti čas, pa v sodobni družbi ne manjka. T.i. industrija zabave je v tem oziru zelo domiselna. Poleg tega pa je tu še nepogrešljiva televizija (»okno v svet«), t.j. neizčrpen vir slaboumne zabave, ideološke indoktrinacije in praktične življenjske filozofije (beri: ekonomsko propagandnih sporočil).

⁴⁶ Cit. po Horvat, str. 351.

perstavlja obstoječi produkcijski način. Zato se zdi najvažnejše, predvsem na teoretičnem področju, širiti spoznanja o škodljivosti heteronomnega dela ter ob tem nakazovati alternativne vizije družbenega življenja in politične strategije. Seveda je sila nevhvaležno napovedovati prihodnost. Vendar pa je treba upoštevati, da se v velikih družbenih preobratih praviloma nikoli ni natančno vedelo, kaj vse bo prinesel nadaljnji družbeni razvoj: prevladovala je le zavest o tem, kaj je treba odpraviti. Če je tiranija delovnega (heteronomnega) časa eden izmed ključnih dejavnikov, ki omejujejo posameznikovo svobodo — in zatorej temeljni pravni, kriminološki in viktimološki problem —, kaže razvijati ravno kritično zavest, ki jo pri njenem delovanju vodi spoznanje o tem, kaj je nemara najbolj nevaren družbeni pojav, ki vsakodnevno viktimizira izredno veliko množico žrtev. Opustiti je treba dosedanjo teoretsko prakso, ki si zastira pogled pred škodljivostjo heteronomnega dela, morda prav zato, ker so njegove škodne posledice tako zelo očitne in vseprisotne, da se pozitivističnemu družboslovcu zde normalne ali celo naravne in zato neizogibne. Kriminologi in viktimologi, in sicer tako konservativni kakor tudi liberalni in radikalni, so se doslej večinoma ukvarjali s škodljivimi pojavi, npr. s kriminaliteto revnih ali bogatih, ki so po svojem bistvu simptom bolnega delovanja družbe. Prepirali so se o tem, kateri simptom je nevarnejši in kaj storiti, da bi ga odpravili ali vsaj omilili. Na ta način so ostajali ujeti v zrcalno imaginarno razmerje »teze« (zločinov modrih ovratnikov) in »antiteze« (zločinov belih ovratnikov). Naš poudarek je v tem, da se mora kritična družboslovna misel v pravem pomenu te besede dvigniti do ravni »sinteze«. Soočiti se mora s škodljivostjo normalnega (neodklonskega) delovanja družbe, se pravi z njenim strukturnim nasiljem, ne pa samo s škodljivostjo njenih posamičnih simptomov, med katerimi je kajpada tudi modro- in beloovratniški kriminal (zdi se, da se kriminologija tako goreče ukvarja z nevarnimi odklonskimi pojavi ravno zato, da se ji ne bi bilo treba soočiti z neprimerno bolj škodljivimi NORMALNIMI družbenimi pojavi).

LITERATURA:

- Bowles, S.; Gintis, H.: **Schooling in Capitalist America**. London, Routledge & Kegan Paul 1976.
- Comitato operaio di Porto Marghera: **Zavračanje dela**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Edwards, S.: **Violence Against Women: Feminism and the Law**. V: Gelsthorpe, L.; Morris, A. (eds.), **Feminist Perspectives in Criminology**. Milton Keynes, Open University Press 1990.
- Fattah, E.A.: **From Crime Policy to Victim Policy**. London, Macmillan 1986.
- Fromm, E.: **Zdravo društvo**. Beograd, Rad 1963.
- Fromm, E.: **The Application of Humanist Psychoanalysis to Marx's Theory**. V: Fromm, E. (ed.), **Socialist Humanism**. New York, Doubleday 1966.
- Fromm, E.: **Let Man Prevail**. New York, Socialist Party 1967.
- Gorz, A.: **Devet tez za bodočo levico**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Gorz, A.: **Za izhod iz kapitalizma**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Gruppo Gramsci: **Delovne in življenske razmere**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Horvat, B.: **Politička ekonomija socializma**. Zagreb, Globus 1984.
- Kaiser, G.; Albrecht, H.J. (eds.): **Crime and Criminal Policy in Europe**. Freiburg, Max. Planck Verlag 1990.
- Karlsson, G.A.: **Reducing Global Inequalities**. New York, McGraw—Hill 1978.
- Keane, J.: **Despotizem in demokracija**. Ljubljana, KRT 1990.
- Kohl, M.L.: **Job Complexity and Adult Personality**. V: Smelser, N.J.; Erikson, E.H. (eds.), **Themes of Work and Love in Adulthood**. London, Grant McIntyre 1980.
- Laclau, E.; Mouffe, C.: **Hegemonija in socialistična strategija**. Ljubljana, Partizanska knjiga 1987.
- Lafargue, P.: **Pravica do lenobe**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Löwith, K.: **Od Hegela do Nietzschea**. Sarajevo, Veselin Masleša 1987.
- Lutte, G.: **Psicologia degli adolescenti e dei giovani**. Bologna, Il Mulino 1987.
- Lutte, G. in dr.: **Giovani e istituzioni: storie di lavoro, politica e religione in una città di provincia**. Roma, Janua 1984.
- Marcuse, H.: **Kontrarevolucija i revolt**. Beograd, Grafos 1982.
- Marx, K.: **Kritika nacionalne ekonomije. Pariški rokopisi 1844**. MEID, Ljubljana, Cankarjeva založba 1979.
- Marx, K.: **Kapital III**. Ljubljana, Cankarjeva založba 1961.
- Mills, C.W.: **Bijeli ovratnik**. Zagreb, Naprijed 1979.
- Nastran—Ule, M.: **Socialna psihologija**. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče 1992.
- Nietzsche, F.: **Vesela nauka**. Beograd, Grafos 1984.
- Offe, C.: **Družbena moč in politična oblast**. Ljubljana, Delavska enotnost 1985.
- Phillips, D.L.: **Toward a Just Social Order**. Princeton, Princeton University Press 1986.
- Požarnik, H.: **Alternative**. Ljubljana, KRT 1984.
- Riesman, D.: **Usamljena gomila**. Beograd, Nolit 1965.
- Rock, P.: **Helping Victims of Crime**. Oxford, Clarendon Press 1990.
- Rus, V.: **Socialna država in družba blaginje**. Ljubljana, DOMUS 1990.
- Russell, B.: **Brezdelju v čast**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Schopenhauer, A.: **O životnoj mudrosti**. Beograd, Grafos 1987.
- Terkel, S.: **Working**. New York, Avon Books 1975.
- Tronti, M.: **Delavci in kapital**. V: Kuzmanič, T. in dr. (ur.), **Boj proti delu**. Ljubljana, KRT 1985.
- Weber, M.: **Protestantska etika in duh kapitalizma**. Ljubljana, Studia humanitatis 1988.
- Zvonarevič, M.: **Socialna psihologija**. Zagreb, Školska knjiga 1985.

The fundamentals of criminology of everyday life — work as one of the aspects of structural violence

Zoran Kanduč, L.L.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 61000 Ljubljana, Slovenia

The paper considers one of the most serious forms of structural violence, i.e. heteronomous work and points at its main detrimental repercussions. Special attention is paid to the link between heteronomous work and alienation. The article explains the paradoxical nature of victims of structural violence which constitutes the very object of criminology of everyday life and considers new trends in the field of radical criminology. A

special feature of criminology of everyday life is that it does not deal with deviant harmful phenomena but rather with normal or normalized economic and ideological violence.

Key words: criminology of everyday life, structural violence, heteronomous work, alienation, victims

UDC 331.102.31/.34:343.988